

Válasz az opponensi véleményekre

Tisztelt Bíráló Bizottság! Tisztelt Opponensek!

Mindenekelőtt köszönetet kell mondanom opponenseimnek értő és magas színvonalú bírálatukért, irányt mutató kritikai megjegyzéseikért, hasznos észrevételeikért, amelyekre nagyban támaszkodhatom majd további munkám során. A doktori disszertáció, amelyben sok évnyi, esetleg évtizednyi eredmények összegeződnek, minden kutató számára fontos állomás. Ezen az állomáson nemcsak az derül ki, hogy hová érkeztünk, meddig jutottunk el, hanem útjelzőket találunk arra vonatkozóan is, hogy merre kell, vagy lehet továbbmennünk. A helymeghatározásban és tájékozódásban nagy segítségemre voltak a bírálatok. A külső tükörben ugyanis világosabban rajzolódnak ki a válaszok mind az eddig megtett utat, mind a továbbhaladás irányát illetően, mint amennyire azt e tükör híján meg tudnám ítélni. Még egyszer köszönöm tehát az időt és energiát, amelyet munkámra fordítottak.

Nagy örömmre szolgált, hogy mindhárom opponensem – bár különböző hangsúllyal és mértékben – méltánylandónak tartja azokat a törekvéseket, amelynek jegyében a dolgozat született. Véleményük megerősített abban, hogy a piaci tranzakciókban végbement változásokat, amelyeket külön-külön már számtalan munkában tárgyaltak a nemzetközi szakirodalomban, érdemes egységes paradigmatis keretben vizsgálni. A piac „hely nélküli” tranzakciós térré alakulása, vevők és az eladók viselkedésének és a verseny természetének a változásai ugyanis a legkevésbé sem függetlenek egymástól és az ICT technológiák követhetetlenül gyors fejlődésétől. Ezért új megállapításokra juthatunk, ha egységes rendszerben vizsgáljuk őket. A hiperkonnektivitás, a rugalmasság, a gyorsaság, a variabilitás nemcsak az infokommunikációs technológia jellemzője, hanem összeköti a különböző piaci történéseket és folyamatokat is, megváltoztatva a tranzakciók tér- és időszerkezetét, továbbá a szereplők reakcióit és a magatartásukat irányító szabályokat egyaránt. Miközben a szakmai divatok inkább a jelenségek egy jól körülhatárolható kis szeletének a vizsgálatát, a jól strukturált problémák elemzését tolják előtérbe, örülök, hogy mindhárom opponensem méltányolja a szintézis igényét. Sőt, Szent-Iványi Balázs éppen átfogó jellege miatt tartja a dolgozatot hézagpótlónak.

Örülök annak is, hogy opponenseim „jóváhagyták” a témaválasztást, amelyet Szent-Iványi Balázs a doktori dolgozat műfajához illőnek minősített. Úgy tűnik, elfogadták a dolgozat megközelítését, alapvető logikáját is, amelyet Nagy Aladár opponensem fogalmazott meg a legplasztikusabban. Idézem: az elemzés „az egyénből ... indul ki, de az egyének

kooperációjára és konfliktusai helyezi a hangsúlyt... Így jut el a hiszterézis jelenségéhez, amely szerint rövidtávon ugyan a meglévő intézményi keretek korlátozzák az egyéni döntéseket, de hosszú távon az egyéni cselekvések megváltoztatják ezeket a kereteket.” Lengyel György pedig azzal indokolja a disszertációmhoz hasonló szintetizáló művek indokoltságát, hogy „tendenciákat világítanak meg, új perspektívákat és fogalmi készleteket kínálnak.” Opponenseimnél pontosabban magam sem tudtam volna összefoglalni a szándékaimat, és örülök, hogy ezeket mindhárman alapvetően érvényesnek tartják.

A továbbiakban opponenseim észrevételeire és kritikáira reflektálok, a fő pontokra koncentrálva. Nem szeretnék visszaélni a tisztelt hallgatóság figyelmével, ezért csupán azokat a mozzanatokot emelem ki a véleményekből, amelyekhez észrevételt szeretnék fűzni, vagy amelyeket a továbblépés szempontjából kiemelkedően fontosnak, illetve a disszertáció könyv formájában való megjelentetésekor azonnal beépíthetőnek tartok. Először a kritikai megjegyzésekre térek ki, nyugtázva, illetve részben kommentálva is őket, majd az alapvetően pozitív, inkább kiegészítő jellegű opponensi észrevételekhez fűznék megjegyzéseket, végül pedig néhány - a dolgozat egészét érintő - felvetésre, illetve kritikára reflektálnék.

1. Teljes mértékben elfogadom Nagy Aladár opponensemnek azt a kritikáját, amely a bizonytalanság közgazdasági elemzésének a részletesebb taglalását hiányolja a dolgozattól. Az általa hiányként jelzett problémák beemelése nemcsak értékesebbé tette volna a munkát, hanem szervesen illeszkedett volna a mű mondanivalójához is.

2. Vitatnám ugyanakkor opponensemnek azt a megállapítását, hogy nem világos a dolgozatban a kockázat és a bizonytalanság elhatárolása. Amint másik opponensem, Lengyel György írja „A szerző ugyancsak él a bizonytalanság és a kockázat Knighthoz köthető elhatárolásával.” Eszerint a kockázat az, amikor az egyes kimenetekhez jól meghatározható valószínűség rendelhető, bizonytalanságról pedig akkor beszélünk pedig, amikor még egy-egy fejlemény bekövetkezésének a valószínűsége sem ismert (sem a priori, sem statisztikai alapon). Knight megkülönböztetése világos, és én egyértelműen ezt követem a dolgozatban, amint az a 143-as és 144-es lábjegyzetből kiderül.

3. Rendkívül érdekesek Lengyel György meglátásai a bizalommal kapcsolatban is. Nyilvánvaló, hogy e témát sokkal gazdagabban lehetne kibontani a szociológiai eredmények figyelembevételével, mint pusztán a közgazdasági szakirodalomra támaszkodva. Mindazonáltal én nem látom a kínai falat a makro-és mikrobizalom általam használt

kategóriapárja (ami angolban megfelel a confidence és trust kifejezéseknek), valamint a Puntham–Yamagishi nevével fémjelzett generalizált bizalom és személyes elkötelezettségek kategóriapár között. Az ismeretlenül másokba vetett, azaz generalizált bizalom ugyanis – akárcsak a makrobizalom – tulajdonképpen az intézményi környezet terméke. Akkor bízunk meg ismeretlenekben, ha vagy a spontán kialakuló intézmények (például a társadalom erkölcsi normái) vagy az állami és más bizalomtermelő intézmények garanciákat nyújtanak számunkra. A személyes elkötelezettségek pedig többé-kevésbé megfeleltethetők a személyes tapasztalatokon nyugvó, személyekhez fűződő mikrobizalomnak. Inkább terminológiai, mint tartalmi különbséget látok tehát a saját megközelitésem és a Lengyel György által említett szociológiai fogalmak között.

4. Nagy Aladár opponensem hiányolta a dolgozatból az e-kereskedelem kockázatainak az átfogó feltérképezését. Természetesen nem állítom, hogy ez tökéletesen sikerült volna, és a kockázatok teljes listája megtalálható lenne a dolgozatban. Ugyanakkor úgy vélem, hogy komoly figyelmet szenteltem a problémának. Az e-kereskedelem sajátos kockázatai című részben a 155-161 oldalig részletesen foglalkoztam a tárgykörrel, 11 pontban feltérképezve az e-kereskedelem kockázati tényezőit, és külön részben emeltem ki a bizonytalan identitásból adódó kockázatokat. Az identitáslopás – a világháló adottságai következtében – minden korábbi, ilyen típusú kockázatot felülmúl, és egész iparágga nőtte ki magát. Opponensemnek az elemzés további bővítésére és elmélyítésére vonatkozó javaslatát azonban természetesen köszönettel nyugtázom.

5. Lengyel György joggal hívja fel a figyelmet a figyelem két aspektusának a megkülönböztetésre e szűkös erőforrás tárgyalásakor. Nyilvánvalóan nem azonos következményei vannak annak, ha a gazdasági szereplők, figyelmet *fordítanak* valamire, vagyis figyelmet adnak, és annak, amikor *figyelmet keltenek*, azaz figyelmet „vásárolnak” vagy szereznek másoktól. Míg az első esetben a figyelem ráfordítás az alany részéről, a második esetben az aktorok felhalmozhatják az általuk másokban felkeltett figyelmet, azaz hírnévre tehetnek szert, amely tőkeként működik, és megtérül. A figyelem körül bőven akadnak tehát még továbbgondolandó közgazdasági problémák, amelyek korántsem tekinthetők periférikusnak, ha akárcsak egyetlen iparágra: a szórakoztatóiparra gondolunk. A legtöbb fejlett országban a szórakoztatóipar súlya messze meghaladja a mezőgazdaságét, sőt a Nobel-díjas gazdaságtörténész, Fogel már 1995-ben (!) 67 %-ra tette a tág értelemben vett szórakoztatóipar súlyát az amerikai fogyasztásban, az ún. kiterjesztett fogyasztással számolva,

(vagyis nemcsak a pénz-, hanem az időráfordítást is figyelembe véve), míg az összes anyagi jellegű fogyasztást (lakás, élelmiszer, ruházkodás) együttesen is csak mindössze 12 %-ra.¹

6. Ugyancsak egyetértek Szent-Iványi Balázs kritikájával, miszerint egyoldalúság a Big Data problémát kizárólag, az információs túlterhelés, illetve a figyelem szűkössége kontextusában vizsgálni. Teljesen helytálló az az észrevétel, hogy a Big Data nemcsak teher, hanem lehetőség is, mind a vállalatok, mind a kormányzatok, mind a nem állami intézmények számára. Ez az észrevétel igen fontos irányjelző számomra, amelyet a disszertáció könyvvé formálásban már rövidtávon is hasznosítani tudok.

7. Lengyel György opponensem joggal bírál amiatt, hogy a termelők és a fogyasztók funkcióinak összemosódása kapcsán olyan tételt tulajdonítok a szociológusoknak, habár csak feltételes módban, amely nem jellemző a szociológiai irodalomra. Ezt a bírálatot el kell fogadnom, nemcsak azért, mert Lengyel Györgynek jóval nagyobb áttekintése van a szociológiai szakirodalom felett, mint szerény személyemnek, hanem azért is, mert a kritizált megállapításom elnagyolt, nincs dokumentálva, ezért idejében ki kellett volna gyomlálnom a szövegből. Valószínűleg olyan szerzőkre és áramlatokra gondoltam, amelyek a kis közösségek önfenntartó termelését szorgalmazzák a 21. századi körülmények között is, a globális vállalatok működését ostromozva. Lehetséges azonban, hogy ezeket inkább ideológiai, semmint szociológiai megközelítésnek kell tekintenünk. Csak érdekességként jegyzem meg, hogy a közgazdászok között is akad egy-egy támogatója az ilyen felvetéseknek, mégpedig éppen az ICT forradalomra hivatkozva. Példaként Milan Zelenyt, a neves cseh-amerikai közgazdászt említhetném itt, akinek az önfenntartó kis közösségekre vonatkozó írásai² rendkívül gondolatébresztők, megítélésem szerint azonban esetenként átlendülnek a tudomány határain.

8. Ugyancsak elfogadom azt a pontosítást, amelyre Lengyel György opponensem hívta fel a figyelmet, vagyis azt, hogy a termelői és fogyasztói funkciók összemosódása, nem az ICT forradalom által kiváltott új jelenség, hanem némely prekapitalista formák, így például a hagyományos parasztgazdaságok gyakorlatában is megfigyelhető. A feladat itt tehát az újfajta összemosódás specifikus vonásainak a kiemelése, amire már a dolgozat könyvvé formálásakor lehetőség nyílik.

¹ Fogel, R. W. (1999): Catching up with the Economy. American Economic Review, Vol. 89. No.1. March, pp.1-22.

² Lásd egyebek között Zeleny, M. (1999). Knowledge and Self-Production Processes. In: Social Systems. Fordham University; Zeleny, M. (1999). Beyond the Network Organization: Self-Sustainable Web Enterprises," in: Business Networks in Asia, edited by F.J. Richter, Quorum Books, Westport, CT, pp. 269–285.

Most áttérek az inkább kiegészítő jellegű, továbbgondolkodásra buzdító észrevételekre.

9. Előre vivőnek tartom és osztom Szent-Iványi Balázs azon felvetését, hogy bár az ICT nem csodafegyver a szegénység felszámolásában, alkalmas azonban arra, hogy segítségével a hiányos vagy rosszul működő intézményeket pótolják a fejlődő országokban. Opponensem a dolgozatban is szereplő M-Pesa, azaz a kenyai mobilpénz példájával érvel, amely azért tudott sikeres lenni, mert a bankrendszer és a pénzügyi intermediáció a magas költségek miatt elérhetetlen a szegények számára. Ehhez két megjegyzést fűznék. A legtöbb esetben nemcsak a szegények számára magas költségek mérsékléséről van szó, hanem a hiányzó infrastruktúra helyettesítéséről is. Gondoljunk csak bele, mekkora fejlesztési erőfeszítés takarítható meg, ha nem kell kiépíteni az ATM hálózatot, vagy a hagyományos telefonszolgáltatást Kenyában és más afrikai országokban. A mobiltelefon a falusiak számára nemcsak a bankkártyát, hanem részben a hiányzó utakat és közlekedést, valamint a legdrágább vagyontárgyaikat: a biciklit és a rádiót is helyettesíti. A másik megjegyzésem, hogy ha az ICT technológiák nem számolják is fel a szegénységet, alkalmasak a szegénység enyhítésére. A sok példa közül hadd hivatkozzak az ún. Veerampattinam modellre³, azaz a falusi információs központokra Indiában. Ezek révén például az írástudatlan és szegény halászok a falugazda segítségével elérik az amerikai haditengerészeti információkat a hullámok magasságáról és az időjárásról. Ez segíti a halászat eredményességét, azaz mérsékli a szegénységet, nem is beszélve az életek megóvásáról. Csakúgy szegénység-mérséklő lehetőség ez, mint az afrikai törzsek kézműves termékeinek az eladása amerikai vevőknek az interneten keresztül, vagy a jamaicai farmerek felé közvetített tőzsdei árinformációk.

10. Felfogásommal teljesen egybevág az a Lengyel György és Szent-Iványi Balázs opponensi véleményében is exponált állítás, amely az ICT állami monopóliumokat lebontó, demokratizálódás irányában mutató hatását hangsúlyozza. Hogy osztom ezt a gondolatot, azt az is bizonyítja, hogy a legutóbbi – megjelenés alatt álló, társszerzővel írt cikkemben – Izland új alkotmányának kidolgozására, illetve a finn törvényhozásra hivatkozom, amelyet a világhálóra tereltek. Magányos utazók vagy bizottsági alkotók helyett a finnek és az izlandiak – a „crowdsourcing” egy válfaját megvalósítva – az egész nemzet bölcsességét használták az életüket irányító állami törvények kidolgozásakor. Valószínűleg az eredmény is közelebb áll

³ Mohan, U. (2001). Bridging the Digital Divide. In: Pinstrup-Andersen, P. – Pandya-Lorch, R. (eds.), The Unfinished Agenda. Perspectives on Overcoming Hunger, Poverty, and Environmental Degradation. International Food Policy Research Institute, Washington, D.C., pp. 257–268.

majd hozzájuk, mint az elidegenedett törvényalkotásé. Könnyebb lesz szabálykövetőknek lenniük, mint a népre kényszerített ad hoc törvények elszenvedőinek. Lengyel György opponensem az ezzel összefüggő trendet úgy fogalmazta meg, hogy az ICT nem csupán a tranzakciós teret, hanem az agora közéleti funkcióját is átformálja. Az agora kifejezést nagyon is gondolatébresztő, termékeny kategóriának tartom a dolgozat kontextusában is, hiszen akárcsak az ókori agorán, a mai tranzakciós térben sem csak termékek cserélnek gazdát. Az adásvételi folyamatba ágyazódva, információk, hitek, kulturális értékek, vélemények cserélődnek. A blurring vagyis az elmosódás egy változatával van tehát dolgunk, amelyet feltétlenül érdemes tovább elemezni.

11. Örülök annak, hogy Nagy Aladár és Lengyel György opponensem egyaránt kiemelte dolgozatomban, azokat a részeket, amelyekben azt igyekszem bizonyítani, hogy az ICT forradalom minden lehetősége ellenére sem szüntette meg a gazdaság szélsőséges egyenlőtlenségeit, és – ahogy Lengyel György fogalmaz – nem számolta fel a gazdaság duális jellegét sem. Az egyenlőtlenség, az egyensúlytalanság és a bizonytalanság az információs kapitalizmusnak is alapvető jellemzői.

12. Nagy Aladár új eredmények minősítette azt, ahogyan bemutattam: a kereslet és kínálat egyensúlytalansága csak látszólag szűnik meg a megrendelésre termelés miatt, s ma nem elsősorban a készletek, hanem a kihasználatlan kapacitások felhalmozódásában manifesztálódik⁴ az egyensúlyvesztés. A kereslet-kínálat közötti rés, és nyomában az eladhatatlan készletek vészjelzésként működnének, ehelyett a kihasználatlan kapacitásokkal az egyensúlytalanságot a gazdasági aktorok tulajdonképpen áttolják a bizonytalan jövőbe, és ezzel súlyosbítják azt. Ily módon ugyanis csak később indulhatnak be az egyensúlyhoz visszatérítő mechanizmusok. Az egyensúlytalanság terheit azonban a nagyok jelentős részben áthárítják környezetükben lévő kis cégekre (beszállítókra, outsourcerekre, önfoglalkoztatókra, stb.) Szó sincs tehát súrlódásmentes gazdaságról. Pontosan az ellenkezője következett be annak, amit több elemző – például Malone és szerzőtársai (1987, 1989)⁵ – az ICT forradalom kezdetén várt. Nevezetesen nem vált valóra az a remény, hogy „A könnyű piacra lépés (és a könnyű távozás), a vevők és az eladók tömegei közötti „súrlódásmentes” (Sic!) tranzakciók és az

⁴Az egyensúlytalanság kapacitás-kihasználatlanságban jelentkező manifesztációját Kornai János is kiemeli legutóbbi könyvében (Kornai, 2011), azonban nem a megrendelésre termeléssel és az ICT forradalommal összefüggésben, ami saját eredményemnek tekinthető, csakúgy, mint az egyensúlytalanság áthárításáról kifejtettek.

⁵Malone, T. W. – Yates, J. – Benjamin, R. I. (1989): The Logic of Electronic Markets. Harvard Business Review, Vol. 67. No. 3. pp. 166–172.; Malone, T. W. – Yates, J. – Benjamin, R. I. (1987): Electronic Markets and Electronic Hierarchies. Communications of the ACM, Vol. 30. No. 6. pp. 484–497.

információkhoz való azonnali hozzáférés egyre közelebb viszi a gazdaságot a közgazdászok által oly hön áhított tökéletes verseny ideáljához.” (Cusamano –Yoffie, 1998).⁶ Nem köszöntött be sem a szabad verseny, sem az örök béke kora. A verseny élesebb lett, a monopóliumok sem tarthatók sokáig innováció nélkül, de a monopolizálási törekvések nem lanyhultak. Minél kiszolgáltatottabb szereplőről van szó ezért, annál gyorsabban kell futnia már ahhoz is, hogy egyhelyben maradjon.

13. Örülök annak is, hogy Nagy Aladár felfigyelt azokra az eredményeimre, amelyeket magam is fontosnak tartok, így például a szűréselmélet felhasználására a bizalom problémakörének taglalásakor vagy a Kahneman – Slovic – Tversky-féle racionálistól eltérő viselkedésmódok kimutatására a figyelem-allokációban és az információ feldolgozásban.

14. Mindhárom opponensem érintette a dematerializálódás problémáját, és mindhárman kiemelték az ún. visszagöngyölítési tétel relevanciáját. Szent-Iványi Balázs ezt érdekes módon interpretálta, szembeállítva a szellemi tőkét, mint fundamentális termelési tényezőt, amelyre az összes többi tényező visszavezethető, a munkával, amelyet Ricardo és Marx korában tekintettek hasonlóan fundamentális tényezőnek. Szent-Iványi Balásznak ezt a gondolatát igen termékenynek tartom, és feltétlenül továbbviszem majd a dolgozat könyv-változatában.

15. Szent-Iványi Balázs számos a tárgykörrel kapcsolatos új tényre irányította a figyelmemet, ezáltal implicit javaslatokat is tett opponenciájában dolgozatom tökéletesítésére. Ezek kivétel nélkül már rövidtávon hasznosíthatók. Opponensem fontos tényekre hívta fel a figyelmet, mind a személyes adatok védelmével, mind a vevők informáltságával, mind a monopóliumokkal kapcsolatban. A tények mindig lázba hoznak, és kutatásra sarkallnak. Nem tartozom a közgazdászok azon táborába, akik – ahogy a költő mondja – „Nem a tényeknek, csak maguknak hisznek. Szükség esetén a tényeknek is bennük kell hinniük.” Ezért a Szent-Iványi Balázs véleményében feltáruuló tényeket, illetve trendeket köszönettel nyugtázom, csakúgy mind mindhárom opponensem valamennyi továbblépésre vonatkozó javaslatát és hiányjelzéseit, abban a reményben, hogy későbbi műveimben lesz még módom visszatérni az érintett kérdéskörökre.

Végül három a dolgozat egészét érintő megjegyzéssel zárom mondandómat.

16. Remélem, Szent-Iványi Balázs nem veszi rossz néven azt, hogy az ökonometriai és matematikai elemzések beemelését a dolgozat részkérdéseinek a kifejtésébe nem tekintetem

⁶ Cusamano, M. A. – Yoffie, D. (1998): Competing on Internet Time: Lessons from Netscape and Its Battle with Microsoft. Free Press, New York.

feladatommak. Nemcsak a disszertáció terjedelemi korlátai miatt maradtak el ezek az elvben nagyon is releváns formális elemzések, hanem azért is, mert – nem lévén az említett tudományágak aktív művelője – érdemben továbbfejleszteni nem, legfeljebb csak rekapitulálni tudtam volna mások ilyen irányú modelljeit, kvantitatív elemzéseit. Ez pedig nem válik díszére egy doktori dolgozatnak. A másik szempont, amelyet mérlegelni lehetne, a dolgozatban tárgyalt komplex problémák formalizálásának a lehetősége. Közhely, hogy mind az ökonometria, mind a matematikai közgazdaságtan gyorsan fejlődő tudományterületek, és ma már mindinkább fizikusok és matematikusok veszik át az irányító szerepet ebben a szegmensben, különös tekintettel a komplexitás- vagy a hálózat kutatásokra. A közgazdászok – ha hozzám hasonlóan komplex kérdéseket vizsgálnak – gyakran vonnak be ilyen háttérrel rendelkező kollégákat, hogy gondolataikat kvantitatív formába öntsék. A doktori disszertáció azonban magányos műfaj, elvileg sincs mód társszerzők bevonására, hiszen a munka megítélésekor nyilvánvalóan senki sem arra kíváncsi, hogy egy társszerző mit tud produkálni.

17. Engedtessek meg végül, hogy reflektáljak Nagy Aladár opponensem egy hasonlóan az egész műre vonatkozó értékelő megjegyzésére, miszerint a bevezetőben megfogalmazott hipotéziseimet, csak részben, bár döntő részben sikerült bizonyítanom. Az értékelés természetesen az opponens feladata, ezért azt elfogadom. Ezzel kapcsolatban csupán arra hívnám fel a figyelmet, hogy az ilyen típusú szintetizáló művek hipotézisei – szemben a jól strukturált részproblémákra vonatkozó hipotézisekkel – nem a klasszikus értelemben vett előfeltevések, amelyek érvényességét igennel vagy nemmel lehet eldönteni. Hadd idézzem ezzel kapcsolatban Kornai János módszertani álláspontját: „Minél nagyobb horderejű és összetett okozatú jelenség az, amit megpróbálnánk előrelátni, annál elővigyázatosabbnak kell lennünk. Nem vállalkozhatunk többre, mint *feltételes* predikciókra.”⁷ Igyekeztem magam is óvatosan eljárni, és már a dolgozat bevezetőjében felhívtam a figyelmet, szándékosan az „előzetes feltevések” szóval jelezve, hogy nem egyértelműen falszifikálható állításokról van szó, hanem olyanokról, amelyeket „reményeim szerint alá tudok támasztani, meg tudok erősíteni a dolgozatban szereplő tényekkel és trendekkel, ha nem is az egyszerű összefüggéseknél megszokott módon bizonyítom őket.”(p. 17.)

18. Szent-Iványi Balázs bírálata egy pontján pillanatfelvételnéppé aposztrofálja a dolgozatban foglaltakat. Ebben nem teljesen értek vele egyet. Igaz, a példák és a konkrét esetek felett

⁷ Kornai János (1999): A rendszerparadigma. Közgazdasági Szemle, Vol. 46. Nos. 7–8. pp. 585–589.

gyorsan eljár az idő. (Sajnálatos módon, opponensem rajta is kapott egy-két – a szövegben benntaradt – elavult példán, illetve konkrét megállapításon.) Azt gondolom azonban, hogy a dolgozatban tárgyalt számos alapvető trend és összefüggés nem változik, nem változott (legfeljebb erősödött) az ICT forradalom beköszöntése óta, s ezért feltehetjük, hogy az ezekkel kapcsolatban megfogalmazott fejtegetések és tételek nem rövid lejáratúak. Nem hinném, hogy visszatérhetnénk a tudás alapú gazdaságtól bármi egyéb alapúra, vagy valamilyen eddig nem ismert alapvető termelési tényező helyettesíthetné a tudást a belátható jövőben. Azt sem gondolom, hogy az innováció a közeljövőben kiesne a versenytényezők közül, vagy megváltozna a monopólium és verseny disszertációban leírt végtelenített körforgása. Ha tehát a példák vagy a konkrét adatok dátumhoz kötöttek is, a dolgozatban tárgyalt trendek semmiképpen sem csak a dolgozat benyújtása napján érvényesek. A gazdaság dematerializálódása, a folyamatok gyorsulása, a hely- és időköttiségek lazulása, stb. évtizedek óta masszívan érzékelhető, és feltehetőleg folytatódni fog a következő években is, még akkor is, ha néhány újdonság, amelyekkel most még nem számolhatunk, bizonyára meglepetésként fog felbukkanni.

Opponenseim munkáját még egyszer megköszönve, zárom az opponensi véleményekre adott válaszomat, abban a reményben, hogy a legfontosabb vitapontokat sikerült érintenem.

Budapest, 2015. február 19.

Hámori Balázs